

Микола Михальченко

КЛАНОВО-ОЛІГАРХІЧНИЙ РЕЖИМ: НЕГАТИВИ І ПОЗИТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

*Стаття присвячена аналізу політичної системи влади, що склалася в Україні. Розглядаються позитиви і негативи українського варіанта олігархії. Особлива увага приділена перспективам трансформації олігархії в демократію правової держави. **Ключові слова:** політична система, влада, олігархія, промислово-фінансово-політична олігархічна група, демократія, спосіб життя.*

*Mikhalchenko M. **Clan-oligarchic political regime: negative and positive functioning.** Article «Clan-oligarchic political regime: negative and positive functioning», written by Mikhalchenko Mykola Ivanovich contains analysis of Political system of power that formed in Ukraine. The positives and negatives of Ukrainian oligarchy are considered. Particular attention is paid to the prospects of oligarchy transformation into democracy of the law-based state. **Keywords:** political system, power, oligarchy, financial and industrial, political oligarchy, democracy, lifestyle.*

Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства — и не только во время войны — каждый раз губили все завоевания украинцев.

Лев Троцкий: «Моя жизнь».

Настав час перестати безперестану повторювати: «Україна — є перехідною країною, тому держава та її політичні атрибути не склалися». Україна пододала шлях «перехідності», держава та її політичні інститути склалися, зокрема склався політичний і економічний режими, вельми далекі від української мрії і культури. В чому ж специфіка цих режимів, які через тісне переплетіння, зрощування політики і економіки створюють гібридний політико-економічний режим?

* * *

Незалежна Україна, як це не парадоксально звучить, починалася з реалізації реанімованого в часи горбачовської спроби

«перебудови» СРСР гасла «Уся влада — радам». Компартія України передала владу Верховній Раді та радам інших рівнів, начебто відійшовши убік, хоча, маючи більшість у радах, надіялася контролювати політичні та економічні події. Наприклад, у Верховній Раді в 1991–1992 рр. комуністи та їхня на той час партія-сателіт — соціалісти мали «групу — 239», яка б могла приймати будь-які закони і постанови, як би була монолітною.

Але колишня партійно-радянська номенклатура в умовах незалежності разом з «червоними директорами» і головами колгоспів відкинула «чисті» комуністичні гасла, згадала гасло НЕПу («нової економічної політики» більшовиків на початку 20-х років ХХ століття) — «Збагачайтесь!» і завзято почала грабувати державу і народ України. Про яку «комуністичну солідарність» могла йти мова? Панувала мафіозно-бандитська солідарність грабіжників.

Короткий термін «радянська Україна», де панували безконтрольні «ради», існувала у чистому вигляді десь 1991 — початок 1992 року. Наприклад, Верховна Рада України змінювала Конституцію, видавала закони і постанови, формувала уряд, правоохоронні органи, контролювала економіку і політику, втручалася в усі справи держави і суспільства. Обласні і районні ради теж захопили усю владу на місцях. Депутатам дуже сподобалася політична система «диктатури депутатів», коли законодавча, виконавча і судова влада зосередилися в їх руках. Але народу, який опинився під владою крикливої, безпринципної, злодійкуватої орави депутатів, ще обраних в часи СРСР, ця диктатура не подобалася. Особливо на фоні телевізійних трансляцій засідань Верховної і обласних рад, де депутати демонстрували демагогію, цинізм, дурість, бійку і т.д. Під прикриттям гасел боротьби «за інтереси народу» депутати реалізували свої приватні інтереси за рахунок народу. Відгомін режиму «диктатури депутатів» звучить сьогодні в гаслах повернення України до парламентської республіки.

Великі надії народу в подоланні політичного і економічного хаосу в країні і диктатури «депутатської мафії» покладалися на перехід до президентської республіки, будівництву якої усіма силами заважали ради усіх рівнів. Тому, наприклад, політичне протистояння Верховної Ради і Президента є перманентним упродовж усієї історії незалежної України. Боротьба за повноваження є «гарячою точкою» цього протистояння.

Важко назвати усі фактори, які завадили інституту президентства, як наприклад, у Франції з обранням президентом у 1959 році

Шарля де Голля, стати механізмом подолання політичного і економічного, з одного боку, безладдя, а з іншого — волюнтаризму. Тут доречні і характеристики українського народу, наведені уродженцем України Л.Троцьким, і жорсткий дефіцит кадрів чесних, компетентних, патріотичних.

Сьогодні важко навіть аналітикам відокремити, де правда, де істина, а де й брехня про наміри і дії політичних сил і політиків України. Чому так склалося, що потенційно найбільш перспективна постсоціалістична країна — Україна (може, за винятком Чехії) пасе задніх, порівняно з явними тогочасними «соціалістичними аутсайдерами» — Румунією, Болгарією, Словенією, Македонією, Сербією і т.д. Та й порівняно з пострадянськими країнами не вражає позитивними результатами.

Крім того, суто декларативно звучить стаття 1 Конституції України, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Якщо якоюсь мірою можна погодитися з тезою про «суверенність і незалежність» (скільки ми бачимо випадків, коли Україну беруть за горло і змушують діяти всупереч національним інтересам!). То твердження, що ми є «демократичною, соціальною, правовою державою», є сумнівним і суперечить реаліям. До такої держави нам ще далеко, але це окрема проблема аналізу.

Україна: якою вона є з політичного боку?

За структурно-функціональними характеристиками Україна є республікою зі змішаною формою влади і управління і весь час мандрує від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської за спрощеними класифікаціями. Ця форма влади і управління закріплена у різних варіантах Конституції України, в законах про функції елементів політичної системи, різних інституцій і навіть посадових осіб. Але цілісної системи політичної влади і управління в Україні не існує, оскільки Верховна Рада постійно змінює Конституцію, визначальне законодавство щодо політичної системи країни, повноваження гілок влади тощо. Тобто, з цього боку законодавча влада є фактором політичної нестабільності і конфліктогенності в суспільстві.

Велику роль у політичній нестабільності в країні відіграє й те, що Конституцію не виконує жодна з гілок влади, в тому числі Конституційний Суд, який тлумачить конституційні норми під політичне замовлення або неоднозначно. Чого вартує, наприклад,

рішення Конституційного Суду, що дозволило в порушення конституційних норм балотуватися Л.Кучмі на посаду Президента третій раз. У цій ситуації політична воля і гроші деяких політиків дозволяють створювати позаконституційні угоди, союзи, які визначають долю держави і суспільства, перетворити парламентсько-президентську модель влади і управління в майже чисту президентську або президентсько-парламентську в майже парламентську, замінити Конституцію України «конституційними угодами», не передбаченими ані Конституцією, ані іншим законодавством.

Реальністю політичного життя в Україні є перманентна боротьба між гілками влади, особливо між Верховною Радою і Президентом України, яка була породжена Головою Верховної Ради І.Плющем і Президентом України Л.Кравчуком відразу ж після президентських виборів 1 грудня 1991 року, коли Голова Верховної Ради Л. Кравчук був обраний Президентом. Хоча на посаду Голови Верховної Ради Л. Кравчук рекомендував свого першого заступника І.Плюща, маючи надію на створення дієвого дуету. Але він не врахував особливості характеру І.Плюща: не завжди раціональна впертість, відсутність досвіду досягнення компромісів, бажання стати першою особою в державі, незважаючи на свої якості і можливості тощо. І почалася боротьба за повноваження, приміщення, бюджет і т. д., зіткнення амбіцій, що зробило їх особистими ворогами, а Верховну Раду, привчену до всевладдя, і Президента України затятими політичними конкурентами. Відгомін того конфлікту відчутний і сьогодні.

Можна було б перерахувати й інші фактори нестійкості політичної системи в Україні, політичної нестабільності. Але важливо зупинитися на головному факторі: сутність політичного режиму в Україні визначає своєю діяльністю або бездіяльністю Президент України з допомогою конституційних і позаконституційних механізмів влади. І тут на перший план виходять риси характеру Президентів.

Перший Президент України Л.Кравчук був нонконформістом у політиці: з одного боку, він відкинув догми комунізму, норми тоталітаризму як системи влади; а з іншого — він залишився ідеологом, подібним до усіх ідеологів, які компроміс ставлять вище перемоги будь-якою ціною. І політичний режим в Україні був нонконформістським — суперечливим, політична воля Президента України відбивалася в діяльності політичних інститутів слабо, пошук політичних і економічних компромісів перетворювався

в політичне маневрування без чіткої мети. Цей режим був достатньо демократичним, ліберальним, але вразливим, що й привело до його падіння. Найбільший внесок у падіння цього режиму зробив Л.Кучма і очолюваний ним Союз підприємців і промисловців України, який поступово перетворився з союзу «червоних директорів і голів колгоспів» в союз «диких капіталістів», яким демократія була непотрібна.

Тому до влади був приведений яскравий авторитарист з великою жагою до влади та її утримання — Л.Кучма. Він зробив достатньо значний внесок у стабілізацію економіки України, розв'язав «кримську проблему», вправно маневрував між Сходом і Заходом, особливо між Росією і США, але створив режим «освіченого авторитаризму», за словами глави його адміністрації — Д. Табачника. Крім того, в межах цього режиму розквітла корупція, з'явилися олігархи і т.д. Світ став розглядати Україну як корумповане, олігархічне суспільство. Щодо корупції, то це неодноразово визнавав і сам Л.Кучма в посланнях до Верховної Ради, виступах, інтерв'ю.

Риси цього режиму, як олігархічного, проявилися де-факто і стали загальновизнаним фактом, коли говорять про Україну і за кордоном, і в середині країни. Дійсно, декілька олігархічних фінансово-промислово-політичних груп контролюють вибори Президента (конкуренція досить жорстка), парламенту, формують уряд, суди, прокуратури, контролюють ЗМІ, регіональні органи влади тощо. Звання «олігарх» в Україні стало почесним і не заперчується самими олігархами як таке.

В.Ющенко прийшов до влади на гаслах боротьби з корупцією і олігархізацією держави, але своєю діяльністю і бездіяльністю довів корумпованість і олігархізацію української держави до завершених форм. У той же час своєю псевдодемократичною демагогією і політичною ненадійністю не задовільняв ходної з олігархічних груп і був відсторонений від влади шляхом виборів.

В.Янукович отримав у спадок економічно і політично ослаблену країну і, на перший погляд, почав відновлювати кумівський політичний режим «освіченого авторитаризму». Але це тільки «на перший погляд». В реальності В.Януковичу не вдасться збудувати «неокучмістський» політичний режим, тому що за сім років в Україні суттєво змінилися суспільні процеси. В нових реаліях В.Янукович буде специфічний політичний режим, який йому дозволяють умови сьогочасного суспільства. Він не є ані спадкоємцем Л.Кучми, ані реставратором його режиму.

Перерахуємо деякі фактори, які визначають зміст і форму нового політичного режиму. При цьому поняття «політичний режим» не несе негативістського змісту. Це нормативне поняття політичної науки, з допомогою якого характеризується політична реальність:

– Олігархічні фінансово-промислові групи в Україні настільки зміцнили механізми впливу на політичну владу, що В.Янукович, маючи менші межі політичного вибору в політичних маневрах, ніж Л.Кучма, повинен враховувати більш складний ансамбль економічних і політичних інтересів у середині країни. Тим більше, що частина олігархічних груп ще не розробила стратегій взаємодії з новообраним Президентом або чекає перших оцінок громадянським суспільством результатів його політики, щоб визначити свою позицію.

– Новий політичний режим має яскраво виражений регіональний соціальний базис. Його доля багато в чому залежить від того, чи стане цей базис всеукраїнським. І справи тут не в підтримці регіональних бюрократів Заходу, Центру і Півдня України, а в підтримці інтелектуальних еліт і народу. Бюрократів ніде не люблять, хоча без них не може функціонувати держава.

– В Україні назріли зміни в партбудівництві. Або в країні складеться однопартійна система за зразком Росії, або реальна багатопартійна система. Не повинна вводити в оману слабкість опозиції. Якщо декілька провідних фінансово-промислових груп побачать загрозу своїм інтересам, то на фоні нового економічного зростання вони «знайдуть» кошти для створення системної опозиції як в парламенті, так і поза парламентом.

– В.Януковичу за короткий термін вдалося консолідувати гілки влади, створити стійку більшість у Верховній Раді, зміцнити контроль над органами самоврядування. Цей позитив може перетворитися в негатив, якщо консолідована влада не стане більш ефективною, не підвищить рівень життя населення. Президент, врешті-решт, буде відповідальний «за все», ніякі відставки в уряді і регіонах не пом'якшать «ефекту бумеранга».

– Зовнішньополітичний і економічний фактори. Захід і Росія ще не визначилися повною мірою з підтримкою нового політичного режиму. Вони вичікують, наскільки виявиться ефективний цей режим. А Захід ще й відстежує міру його демократичності. В умовах повної залежності економічної ситуації від зовнішніх позик Президент України змушений працювати з осторогою.

Отже, необхідно піддати сумніву міфологічну тезу, що в Україні не склалася політична система і політичний режим мають перехідний характер. Не може існувати держава двадцять років без усталеної політичної системи. А будь-який політичний режим, за винятком декларацій тоталітарно-диктаторських, не тільки є значною мірою перехідним, навіть за належності влади однієї партії, але й декларує курс на зміни в суспільстві, які начебто будуть в інтересах народу. Тоталітарно-диктаторські режими можуть оголосити «тисячолітній рейх» або будівництво комунізму як «раю на Землі», але теж виявилися перехідними. Тому варто обережніше використовувати поняття «перехідний». Усі суспільства розвиваються (прогресивно або регресивно), усе змінюється, переходячи з одного стану в інший.

У всіх пострадянських державах, можливо за винятком Киргизії і Молдови, вже склалися політичні системи. В одних країнах авторитарні, в інших — демократичні, в третіх — кланово-олігархічні. У кожному випадку політична система окремої країни повинна аналізуватися конкретно-історично. Наприклад, основні проблеми взаємовідносин Білорусі і Росії полягають не тільки в особистостях, які нині при владі, не тільки в типі режимів, скільки в тому, що О.Лукашенко не бажає передавати деякі галузі економіки Білорусі олігархічним кланам Росії.

В Україні склалася значною мірою олігархія, форма правління державою, коли влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів) і елементи політичної системи забезпечують таку форму правління. В той же час, в Україні зберігається напіврозвинена демократія, що забезпечує олігархічній владі цивілізований імідж. Етап олігархічного правління у різних формах проходили багато сучасних демократичних країн, поки клани, фінансово-промислові групи, корпорації не навчилися доручати управління державами своїм агентам-політикам. І така ситуація була юридично закріплена в законах відокремлення політики від бізнесу.

Варіант «напівдемократичної олігархії» в Україні є дещо кращим, ніж авторитаризм, навіть з «керованою демократією». Тим більше, що населення України старших вікових груп жило в умовах режиму «геронтократії», в який поступово перетворився радянський авторитаризм у 70–80-х роках ХХ століття. За зовнішньої форми, але не за змістом, геронтократія в СРСР нагадує олігархію (влада небагатьох), але олігархія є більш динамічним і цинічним режимом, який нетоталітарно використовує могутню машину

ідеологічного тиску на базі ілюзорних ідеалів, обмежуючись примітивним пропагандистським прикриттям інтересів олігархічних груп.

Український варіант «напівдемократичної олігархії» має слабкі і сильні сторони.

Слабкі сторони:

Оскільки влада обслуговує приватні інтереси олігархів в економіці і політиці, то демократія існує лише як маскувальна сітка для правлячого режиму, що особливо яскраво проявляється в правоохоронній сфері, зокрема в судовій владі. За соціологічними опитуваннями і контент-аналізом ЗМІ українська судова система найбільш корумпована і контрольована олігархічними фінансово-промисловими групами і політичним режимом. Двадцять років обіцянок влади провести правову і судову реформи залишаються порожнім гаслом, оскільки режим не прагне втратити такий могутній засіб впливу на суспільство.

Національно-етнічний український елемент незначний у складі олігархів. Тому співвідношення національно-етнічного і космополітичного елементів вразливе для пропаганди, що проявилася в гаслах «помаранчевих потрясінь» 2004 року, є предметом формування різних фобій. Лише толерантність українського народу дозволяє мінімізувати вплив цих фобій.

Соціальне розшарування суспільства триває, зростає розрив в рівні життя між бідними і багатими, які нахабно, притому з допомогою ЗМІ, демонструють свій паразитарний стиль життя. Населення здебільшого люмпенізується, а суспільство стає «вагітним» соціальними конфліктами. Олігархи і їх менеджери, політики різко виокремлюються за способом життя з громадянського суспільства, створюють елітарні зони житла і відпочинку, засоби транспорту і зв'язку і т.д. Чим загострюють соціальну ситуацію в країні.

Формується паразитична верства, яка безпосередньо працює на інтереси олігархів, обслуговує їх. Значною мірою це молодь, інколи фахово підготовлені бойовики, які можуть бути використані в економічній і політичній боротьбі як ударні сили (в рейдерських захопленнях підприємств, на мітингах, як засіб політичного терору тощо). Але не варто переоцінювати їх силу. Якщо в державі владу отримує політична сила, яка хоче знизити роль цієї верстви, то паразитична верства не може протистояти ефективній державі.

Олігархічний режим має достатньо важелів впливу для поширення корупції, порушення конституційних норм, законів, застосування нелегітимних виборчих технологій, контролю за діяльністю ЗМІ і т.д. «під себе» і використовує їх за гаслами «наведення порядку», «захисту інтересів народу», але насправді для отримання надприбутків, зміцнення режиму.

Олігархічні фінансово-промислові групи не фінансують розвиток науки, освіти, культури. Навіть через механізми політичної влади виділяють на них бюджетні кошти за залишковим принципом. Хоча й використовують кадри, підготовлені у цих сферах державою. Тому інтелігенція, у масі, є природним ворогом олігархічного режиму, що й показали події кінця 2004 року. Вона може бути тривалий час політично пасивною, але потім виступити детонатором соціально-політичного вибуху.

Сильні сторони українського варіанта олігархії:

Через різницю політичних і економічних інтересів олігархічних груп у країні є декілька центрів формування влади і впливу на владу. Між ними точиться досить жорстка конкуренція, яка не допускає домінування одного олігархічного клану в політичному житті і переходу до авторитаризму і тоталітаризму, зберігає, хай і часткові, риси демократії. Тим самим у суспільстві є потенціал розвитку демократії.

Олігархічні клани змушені захищати національні інтереси, тому що деякою мірою це й «їхні» інтереси, оскільки вони володіють не тільки економічними ресурсами країни, але й самою нацією. По-перше, соціальний інститут самозбереження перемагає космополітичні настрої (тут К.Маркс не зовсім мав рацію, що капітал не має вітчизни), тому що клани зацікавлені в збереженні економічної і політичної влади в окремій незалежній країні, як справжні хазяїни. По-друге, українські олігархічні клани є запеклими ворогами олігархічних кланів інших країн у боротьбі за власність. Достатньо проаналізувати боротьбу українських і російських кланів за власність в Україні. По-третє, олігархія є перехідною формою політичного режиму, хоч і може триматися як економічна влада досить довго. Згадаємо владу Рокфеллерів, Дюпонів, Морганів, Фордів та інших олігархічних груп у США. Але, врешті-решт, вона перетворюється або в деспотію (тиранію), або в аристократію, з рисами демократії (Велика Британія, Швеція, Нідерланди), або в демократію. Україну може чекати така трансформація в демократію.

Українські олігархічні клани підштовхують цивілізаційне визначення України на користь Заходу. По-перше, вони стратегічно програли боротьбу за російський ринок російським олігархічним групам. Але не тому, що менш розумні, а тому, що росіяни спираються на більш могутній сировинний ресурс і на більш агресивну націоналістичну владу. Принципова відмінність російської і української моделей влади полягає в наступному. В Росії нарешті завершений проект захоплення влади органами безпеки (ВНК, ОДПУ(о) — Дзержинський, Ягода, Єжов; Мінбезпеки плюс МВС — Л.Берія; КДБ — Ю.Андропов; ФСБ — В.Путін). Б.Сльцин сприяв формуванню олігархічного режиму, але все ж таки був змушений мирним шляхом передати владу органам безпеки, які відвели олігархам друге місце. А хто на це не погоджувався, був змушений емігрувати або посаджений в тюрми. В Україні, на щастя, відсутній останній елемент — путінізм, хоч дехто за цим жалкує, але не українські олігархи, яких путінізм лякає. Тому в Україні сформувалася олігархія в чистому вигляді, що не перекриває шлях трансформації в демократію. По-друге, українські олігархічні групи, визначившись економічно на користь євроінтеграції (туди переорієнтовують капітали, там купується майно, там вчать діти, відпочивають родини і коханки і т. д.) підштовхують усі гілки влади і на політичний євроінтеграційний шлях. Хоча й не ігнорують виважені економічні відносини з ресурсно багатою Росією. По-третє, вищенаведені фактори штовхають олігархічні групи на обмеження зовнішньополітичних маневрів теперішньої влади в проведенні проросійської політики, чого бажала б значна частина її східноукраїнського електорату. Якщо влада «не послухає» олігархів, які захищають свої інтереси, то буде стимульоване зміцнення проукраїнської опозиції.

Є ще один фактор, який не має яскравих позитивних або негативних характеристик, але має важливе значення в характеристиці олігархів. Олігархія як економічна і політична влада не спирається на один соціальний клас, як спиралися більшовики на «пролетаріїв». Вона декласує суспільство, щоб мати соціально неструктуроване суспільство, суспільство «сірих людей». (Брати Стругацькі розкрили механізми формування такого суспільства в романі «Складно бути богом», хоча й не зовсім системно), яким маніпулювати і керувати простіше. Декласоване суспільство є надійним політичним майданчиком декласованих політичних партій — вони створюються олігархами, досягають або не досягають

успіху, зникають, «перебувають в анабіозі», просинаються, щоб знову «заснути» і т.д.

В умовах панування олігархічних промислово-фінансово-політичних груп досить динамічно відбувається структуризація і переструктуризація «політичних верхів» (управлінських груп) навколо окремих олігархів, які стають або економічними, або політичними переможцями. Українська бюрократія залишає тих, хто програв, і переходить на бік переможців. Може, тому в Україні немає необхідності в масових каральних акціях переможених. Їх краще перевербовувати, купувати або вони самі прийдуть зі зашморгом на шиї, щоб їх помилували. Це характерна і специфічна риса розв'язання виборчих конфліктів в Україні, специфічно «організованого» суспільства.

* * *

Ця робота не є ані апологією олігархії, ані її запереченням як історичного факту в Україні. Сталося те, що сталося. І тільки внутрішні і зовнішні фактори розвитку України визначають долю її політичної і економічної систем, режимів, що існували і ще будуть існувати.

До написання цієї роботи автора спонукали гасла, які постійно повторюють деякі політики з «команди» чинного Президента України: «Наведемо порядок!» По-перше, ці гасла не нові. Їх широко використовував Л.Кучма та його «команда». І навели кланово-олігархічний порядок. Тому плагіат сьогодні не вітається. Якщо ж ідеться про якийсь «новий порядок», то необхідно показати його елементи, систему, цілі. А.Гітлер вже наводив «новий порядок» в Європі і Африці. І це завершилося Нюрнберзьким трибуналом. Якщо висувається мета перейти від «української моделі демократії» як анархо-демагогічної риторики до демократії правової держави — це одна справа. Якщо ж висувається мета поширити образ життя Донбасу на усю територію України, то ця мета ілюзорна, якщо реально проаналізувати спосіб життя, умови життя в різних регіонах України. В багатобарвності, розмаїтті життя регіонів України — її сила. Зміцнення єдності регіонів України, взаємозбагачення їх способів життя — це справжня мета політичного розвитку країни.

Як би б провезти кожного донеччанина Центральною і Західною Україною, то вони б забули слова, що там живуть суцільні «бандерівці», а побачили б, як будуються і динамічно розвиваються

ці частини України, і зовсім не за рахунок Донбасу, які толерантні і хазяйновиті люди там живуть. Як би б привезти кожного «західника» в Донбас і показати умови життя і праці донеччан, то вони б зрозуміли, чому їх політична поведінка є такою, якою є, хто і як налаштовує їх проти української мови і культури, хоч більшість їх є етнічними українцями і український борщ і грибно юшку варять таким же способом, як і в Центральній і Західній Україні. Отже, історична доля нового режиму залежить від міри демократичності і гуманістичності моделі «нового порядку», який буде запропонований, і від того, що цей «порядок» принесе конкретно кожній людині.